

BRONCOMMENTAREN

III

De Volkstelling van 1807/08

door

J.L. van Zanden

Inhoud

1. Inleiding	43
a. Een historische situering	43
b. Een visuele kennismaking	43
2. De administratieve ontstaansgeschiedenis van de volkstelling	43
a. De formele grondslag	43
b. De uitvoeringsbesluiten en -procedures	44
c. De betrouwbaarheid van de informatie uit de volkstelling	44
3. Verwijzende notities	45
a. Vindplaatsen	45
b. Aanvullende bronnen	45
1. Gerelateerde bronnen	45
2. Toetsingsbronnen	45
c. Literatuur	45
1. Andere gidsen en commentaren	45
2. Enkele historische studies van belang voor een goed begrip van de historische situering van de volkstelling	45
3. Administratief-juridische publikaties	46
4. Historische studies, waarin de volkstelling is gebruikt	46
4. Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek	46
a. Themata	46
b. Combinatie en verrijking van de informatie	46
Noten	47
Afbeeldingen	48

1. Inleiding

a. Een historische situering

De volkstelling van 1807/08 was, na de telling van 1795/96 de tweede ‘nationale’ telling van de bevolking van het toenmalige Nederland (exclusief onder andere Limburg en Zeeuws-Vlaanderen). In tegenstelling tot 1795 werd echter niet zozeer het aantal inwoners geteld, maar werd een volledige inventarisatie van de sociale en economische positie van de nieuwe onderdanen van koning Lodewijk Napoleon ondernomen. De achtergrond hiervan was, dat de koning een indruk wilde krijgen van de sociale en economische omstandigheden van de inwoners van de gewesten, waartoe hij ook verschillende ‘statistische memories’ liet vervaardigen. Dit, om uiteindelijk te komen tot evaluatie en voltooiing van het door I.J.A. Gogel in 1806 ingevoerde nieuwe stelsel van nationale belastingen, waardoor de belastingheffing, na eeuwen ruziën hierover, in alle gewesten uniform was geworden. De eerstvolgende nationale telling vond pas in 1829 plaats.

b. Een visuele kennismaking

Afbeelding 1 op pagina 48 laat twee bladzijden uit het gemeentelijk volkstellingsregister van Odoorn in het Departement Drenthe zien. De nummers van de huizen (kolom 1) bepalen de volgorde van de opgaven. In de tweede kolom treffen we de namen van de gezinshoofden aan, in de derde kolom de beroepen. De overige kolommen op de linkerbladzijde bevatten gegevens betreffende de huwelijkse staat, de inwonende kinderen en de dienst- en werkboden. Op de rechterbladzijde onder ‘heeft’ informatie over de veestapel, onder ‘bezit, of heeft in gebruik’ over het grondbezit en onder ‘betaald, of moet betalen’ over huur/pacht, personeel en belastingen.¹

Afbeelding 2 op pagina 49 toont een verzamelstaat betreffende het Kwartier Winschten van het Departement Groningen. Per regel treffen we informatie per gemeente aan, onderaan verzamelregels per ‘balluagie’ en voor het hele kwartier. De tweede kolom – in de kopregel – bevat de aantallen gehuwde gezinshoofden, de derde het aantal kinderen en de vierde het aantal ongehuwde hoofden, de vijfde het aantal dienstboden, de zesde de werkboden, de zevende de aantallen stuks vee, de achtste de oppervlakten bouw- en weiland en de negende de verdeling naar beroepen.²

Afbeelding 3 op pagina 50 geeft een overzicht van de resultaten van de telling in het Kwartier Zutphen van het Departement Gelderland. De huisgezinnen in het Kwartier worden naar klassen van grootte geordend. In kolom 2 wat betreft het aantal kinderen, in kolom 4 naar het aantal dienstboden, in kolom 5 naar het aantal werkboden. Kolom 6 betreft de rijtuigen en paarden, kolom 7 de veestapel, kolom 8 de omvang van de landerijen en kolom 9 bevat de aantallen beoefenaren van ‘onderscheidene beroepen, handel en bedrijven’. In de laatste kolom opgave van het aantal bedeeden in het Kwartier.³

2. De administratieve ontstaansgeschiedenis van de volkstelling

a. De formele grondslag

In het Koninklijk Decreet van 28 mei 1807, nr. 1, en in een aanvulling van 15 juni van dat jaar, werd bepaald dat men per gemeente gegevens moest verzamelen van alle inwoners betreffende:

- Het aantal gehuwde en ongehuwde personen, met of zonder kinderen en met of zonder werk- en dienstboden;
- Het beroep van de gezinshoofden en vrijgezellen;
- Het bezit van hoornbeesten, paarden en schapen;
- Het oppervlak bouwland en weiland dat men pachtte of in bezit had;
- Het bedrag dat men betaalde aan personele belasting, dienstbodengeld, belasting op de runderbeesten en op de paarden, de patentbelasting en de verponding;
- Het bedrag dat men betaalde aan huur voor huizen en landerijen.

Bovendien werd deze telling in een aantal gewesten gecombineerd met een eveneens in 1807 gehouden enquête naar het aantal armen en bedeeden, alsmede de oorzaken van de bedeling.⁴

b. De uitvoeringsbesluiten en -procedures

Per departement werden kohieren gedrukt op aanschrijving door de Minister van Binnenlandse Zaken, die vervolgens over de gemeenten werden verspreid. Uit de bewaard gebleven kohieren blijkt dat men per straat huis aan huis de gegevens verzamelde. De huisnummers werden vermeld, lege huizen, molens en kerken soms eveneens. Dit gebeurde gewoonlijk in de zomermaanden van 1807. Het Decreet bepaalde dat de hele operatie in twee maanden afgerond diende te worden. Vooral in de grote steden liep het werk echter erg uit en was men pas in 1808 klaar. De ingevulde kohieren werden meestal naar het departementsbestuur gezonden, soms volstond men met het opsturen van de getotaliseerde resultaten. Dit laatste was o. a. het geval in Noord-Holland ten noorden van het IJ, waar men dan ook nog wel kohieren in gemeente-archieven vindt.

De vrij gebrekkige instructies hebben ertoe geleid, dat de gestelde vragen per departement op verschillende wijzen geïnterpreteerd werden. Zo werd bijvoorbeeld in Zeeland niet naar het grondgebruik (eigendom of pacht), maar naar het grondbezit gevraagd. Soms werd de huur- en pachtwaarde van eigen huis en land wel en soms niet vermeld. Ook werden de resultaten van de telling op departementaal niveau zeer verschillend verwerkt. Zo vermeldde men in Noord-Holland alleen dat er 'diverse beroepen en neringen' werden uitgeoefend, terwijl men in Drenthe, Overijssel, Gelderland, Utrecht, Zeeland en Zuid-Holland vrijwel volledige gegevens over de beroepen van de hoofden van huishoudens verzamelde. In Groningen onderscheidde men alleen de beroepsgroepen ambtenaren, boeren, handwerkers, dagloners en 'bedrijven onder het overige niet begrepen'. Een belangrijk verschil in de verwerking was ook dat men in Noord-Holland, Utrecht en Groningen de gegevens over het bezit van vee en het gebruik van landbouwgrond alleen sommeerde, terwijl men in Overijssel, Gelderland, Utrecht, Zeeland en Zuid-Holland hiervan stratificaties samenstelde. In het eerste geval weet men dan slechts hoeveel runderen, paarden en schapen zich in de gemeente bevonden, in het tweede ook het aantal bezitters van 1, 2, 3, etc. runderen, paarden en schapen in de gemeente. Aangezien van de meeste departementen alleen de verwerkte gegevens en niet de oorspronkelijke kohieren bewaard zijn gebleven, zijn deze verschillen in de bewerking van groot belang voor de historische waarde van de bron. Een dergelijke zeer omvangrijke volkstelling werd immers niet eerder, en gedurende de negentiende eeuw evenmin daarna in Nederland uitgevoerd.

c. De betrouwbaarheid van de informatie uit de volkstelling

De kohieren maken de indruk soms wel, soms minder nauwgezet te zijn opgesteld. Uit controles op de interne consistentie van de samenvattingen op departementaal niveau blijkt, dat er bij het samenstellen van deze samenvattingen fouten zijn gemaakt, zij het meestal geringe. Als men het totaal aantal huishoudens volgens verschillende ingangen (met en zonder dienstboden, met en zonder werkboden, met verschillende beroepen) telt, blijken er in het Oldambt (zie pagina 49) 7084 (5565+1519) hoofden van huishoudens te zijn, echter 7102 hoofden van huishoudens met en zonder kinderen (1934+5168) en 7069 (6204+865) hoofden van huishoudens met en zonder werkboden. Tot dezelfde conclusie komt men als de totalen van de schoutambten en steden in de kwartieren van Gelderland worden gesommeerd en men tot andere totalen komt, dan de samenvattingen van de kwartieren vermelden. Dat de fouten over het algemeen gering zijn, blijkt ook als men de resultaten van deze telling confronteert met de gegevens over het bezit van paarden en het gebruik van dienst- en werkboden, gebaseerd op de hierop geheven belastingen, die zijn gepubliceerd door I. J. A. Gogel.⁶ De geconstateerde fouten kunnen op het niveau van de individuele gemeente echter wel van belang zijn.

Enkele andere problemen bij de interpretatie:

- Het is niet altijd duidelijk wat men onder de 'gehuwden' of 'gehuwde hoofden van huishoudens' moet verstaan. Soms zijn dit beide gehuwden, man en vrouw, weduwe of weduwnaar, in andere gevallen alleen het gehuwde hoofd van het huishouden, meestal de man. In dit laatste geval vindt men de gehuwde vrouw nergens in de samenvatting van de telling terug en geeft deze dus geen juist inzicht in de totale omvang van de bevolking. H. K. Roessingh acht de Veluwe dorpsstaten weinig geschikt voor het vaststellen van de omvang van de bevolking.⁷
- Gewoonlijk is onduidelijk wat men precies onder runderen, paarden en schapen ver-

stond: telde men ook de dieren jonger dan 1 jaar mee, of, als bij de belasting voor het veefonds, alleen de runderen en paarden ouder dan 1 jaar en de schapen ouder dan 3 maanden? Vooral in de zomermaanden kan dit grote verschillen geven. Vergelijking van de resultaten van deze telling met andere veetellingen wordt door deze onzekerheid bemoeilijkt.

- De opgave van het oppervlak bouw- en weiland geschiedde in de traditionele maten (morgens, mudden, grazen etc.). Het optellen hiervan is bijvoorbeeld in Noord-Holland en Groningen bijzonder moeilijk wegens de vele lokale verschillen. Een probleem is ook dat men gewoonlijk uitging van de 'gemeten maat', het werkelijke oppervlak bouwland en weiland. De meeste enquêtes uit de negentiende eeuw gaan daarentegen uit van de 'kadastrale maat', het bouw- en weiland inclusief sloten, heggen, kleine paden etc. De verschillen tussen beide maten kunnen aanmerkelijk zijn. Bovendien zal men in 1807, bij het ontbreken van goede controlemogelijkheden en in een periode dat juist een nieuwe verponding werd ingevoerd, zeer voorzichtig zijn geweest en vermoedelijk een nogal lage opgave van het grondgebruik hebben gedaan. Om deze redenen is een vergelijking met gegevens uit de rest van de negentiende eeuw niet zonder meer mogelijk.

3. Verwijzende notities

a. Vindplaatsen

Rijksarchieven in de provincies (bestuursarchieven uit de Bataafs-Franse periode, 1807-1810), gemeente-archieven (idem) en het Algemeen Rijksarchief in Den Haag (Archief Staatsraad, inv. nrs. 466-467). In de respectievelijke rijksarchieven zijn kohieren bewaard gebleven van een groot aantal gemeenten in Drenthe, Noord-Holland (bezuiden het IJ) en Zuid-Holland (kwartier Leiden). Samenvattingen per gemeente c. q. dorp zijn voorhanden in het Rijksarchief in Friesland. Samenvattingen op provinciaal niveau in Groningen, Drenthe (summer), Gelderland, Utrecht, Noord- en Zuid-Holland en Zeeland. In het Algemeen Rijksarchief bevinden zich uitgebreide gegevens van Utrecht en Overijssel, alsmede samenvattingen of partiële gegevens uit Groningen, Friesland, Drenthe en Gelderland.⁸ De stukken betreffende Noord-Brabant zijn (nog) niet gevonden.

b. Aanvullende bronnen

1. Gerelateerde bronnen

2. Toetsingsbronnen

Verskillende tellingen van de bevolking, de veestapel en het grondgebruik vindt men in de bestuursarchieven van de Bataafs-Franse periode; hiermee kan deze telling vergeleken worden. Volledige gegevens over het paardenbezit en het aantal dienstboden en werkboden, dat men in dienst had in 1807, zijn te vinden in I. J. A. Gogel, *Memoriën en Correspondentiën*, 482-483. Het grondmateriaal hiervan, met gegevens per belastingressort, bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, Collectie Gogel, inv. nr. 73. Uit dezelfde tijd stammen de Drentse kohieren van vaste goederen. Deze werden in concept opgemaakt door de kerspelbesturen en door het departementaal bestuur ingevuld. (Rijksarchief in Drenthe, Kerspelarchieven en het Oud-Statens Archief, inv. nr. 1513).

c. Literatuur

1. Andere gidsen en commentaren:

H. K. Roessingh, 'Het Veluwe inwonertal, 1526-1947', in: *A. A. G.-Bijdragen*, 11 (1964) 103-104.

2. Enkele historische studies van belang voor een goed begrip van de historische situering van de volkstelling:

S. Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813*, London 1977, hoofdstuk 12 en 13.

H. T. Colenbrander, *Schimmelpenninck en Koning Lodewijk*, Amsterdam 1911.

3. Administratief-juridische publikaties.

4. Historische studies, waarin de volkstelling is gebruikt:

A. G. van der Steur, 'Een demografische, agrarische en sociale statistiek van de steden en dorpen in het kwartier van Leiden uit de jaren 1807-08', in: *Leids Jaarboekje*, 57 (1965) 184-196.

H. A. Diederiks, 'Dorpsstructuur en Arbeidsmarkt in Holland omstreeks 1800', in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, 44 (1981) 155-164.

P. Latour, 'Leiden in 1808. Op zoek naar de sociale structuur van een stad in achteruitgang', Oegstgeest 1978.

Ongepubliceerde scriptie Rijks Universiteit Leiden. Ter inzage bij de Gemeentelijke Archiefdienst Leiden.

J. L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse Landbouw in de negentiende eeuw*, Wageningen 1985.

Hierin zijn de resultaten van deze telling voor de meeste departementen gebruikt.

4. Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

a. Themata

Op basis van deze telling kan men, vooral als men over de oorspronkelijke kohieren beschikt, een zeer volledig beeld krijgen van de economische en de sociale structuur van met name het platteland in deze periode. Voor de studie van de beroepsstructuur, de sociale structuur (de verdeling van de agrarische produktiemiddelen, de huurwaarde van huizen en de belastingen over de bevolking), de demografische structuur (het aantal gehuwden en ongehuwden, het aantal dienst- en werkboden, het aantal gezinnen met 1, 2, 3, etc. kinderen) en hun onderlinge relaties is dit een aangewezen bron.

b. Combinatie en verrijking van de informatie

Een aanvullende bron uit 1807 is de enquête naar de omvang en de oorzaken van de armoede en de bedeling.

Uit 1808 stamt de quotisatie, waarin men informatie over het inkomen van de ingezetenen van stad en dorp kan vinden.⁹ Deze eerste nationale 'inkomstenbelasting' kan een fraaie aanvulling geven op de sociaal-economische gegevens uit de volkstelling van 1807/08.

In 1809 is een telling gehouden naar de godsdienstige gezindheid van de bevolking van elke gemeente. De basisgegevens van deze telling ontbreken in het archief. Wel zijn de resultaten gepubliceerd (Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken, 1809, exh. 15 maart nr. 4; 7 april, nr. 14; 3 augustus, nr. 13 en 8 augustus, nr. 14).

Beroepsgegevens kunnen tenslotte worden vergeleken met de opgave van beroepen in de Registres Civiques, 1811 (1812, 1813). Men raadplege broncommentaar IV.¹⁰

Noten

- 1 Rijksarchief in Drenthe, Statenarchieven, inv.nr. 1623.
- 2 Rijksarchief in Groningen, Frans Archief, inv.nr. 572.
- 3 Rijksarchief in Gelderland, Bataafs-Franse Archieven, inv.nr. 2670.
- 4 Zie hiervoor L. Noordegraaf, 'Armoede en Bedeling. Enkele numerieke aspecten van de armenzorg in het zuidelijk deel van Holland in de Bataafse tijd', in: *Holland*, 9 (1977) 1-24.
- 5 Voor verdere details zie Van der Steur 'Statistiek', passim.
- 6 I.J.A. Gogel, *Memoriën en Correspondentiën*, Amsterdam 1844, 482-503.
- 7 H.K. Roessingh, 'Het Veluwe inwonerstal, 1526-1947', 104.
- 8 Vriendelijke mededeling van de heer M. G. H. A. de Graaff van de Tweede Afdeling van het Algemeen Rijksarchief.
- 9 De gegevens over deze quotisatie bevinden zich grotendeels in het Algemeen Rijksarchief, Archief Ministerie van Financiën, 1795-1813, inv.nrs. 850-866. Uitgebreid over deze quotisatie: J.L. van Zanden, *Inkomen en inkomensverdeling in Nederland in 1808, een bewerking van de quotisatie van f 3 miljoen*, Amsterdam (VU) 1983. Een samenvatting in: J.L. van Zanden, 'De economie van Holland: groei of achteruitgang?', in: *BMGN*, 102 (1987).
- 10 Zie hierna pp. 51-58.

Afbeeldingen

Afbeelding 1: Gemeentelijk volkstellingsregister	48
Afbeelding 2: Verzamelstaat Winschoten	49
Afbeelding 3: Verzamelstaat Zutphen	50

DEPARTEMENT

Register van het Getal der Inwoonderen,

DRENTHE.

derzelver Beroep &c. in de Gemeente van *Cacem*

Nummers van de Huizen.	HOOFDEN DER HUISEZINNEN.	Beroep.	Gehauwd.		Gehauwd.	
			Met of zonder Dienst- of Werkboden.	Met of zonder inwonende Kinderen.	Met Kinderen en Dienst- of Werkboden.	Zonder Kinderen met Dienst- of Werkboden.
1	<i>Millem Grijns</i>	<i>Boer</i>		2	<i>St. kerk</i>	
2	<i>Wierachings</i>	<i>Boer</i>				
3	<i>Witboom Gijnt</i>	<i>Keuter</i>				
4	<i>Wierich Gijnt</i>	<i>Boer</i>		3		
5	<i>Millem Grijns</i>	<i>Boer</i>		2		
6	<i>Wierich Gijnt</i>	<i>Keuter</i>		3		
7	<i>Wierich Gijnt</i>	<i>Keuter</i>		3		
8	<i>Wierich Gijnt</i>	<i>Keuter</i>		3		
9	<i>Wierich Gijnt</i>	<i>Boer</i>		2	<i>St. kerk</i>	
10	<i>Wierich Gijnt</i>	<i>Keuter</i>		2	<i>St. kerk</i>	
11	<i>Wierich Gijnt</i>	<i>Boer</i>		2	<i>St. kerk</i>	
12	<i>Wierich Gijnt</i>	<i>Boer</i>	<i>St. kerk</i>			
13	<i>Wierich Gijnt</i>	<i>Keuter</i>		3		
14	<i>Wierich Gijnt</i>	<i>Keuter</i>		2		
15	<i>Wierich Gijnt</i>	<i>Keuter</i>		2		
16	<i>Wierich Gijnt</i>	<i>Keuter</i>	<i>St. kerk</i>			
17	<i>Wierich Gijnt</i>	<i>Keuter</i>		3	<i>St. kerk</i>	
18	<i>Wierich Gijnt</i>	<i>Keuter</i>		2		

Heeft			Bezit, of heeft in gebruik		Betaald, of moet betalen					
Paarden.	Hoornbeesten.	Schapen.	Morgens Bouwland.	Morgens Weideland.	Aan Huur.	In het Perfoonl.	In het Dienstboden-geld.	Aan Huur-geld.	Aan Paardgeld.	Aan Pateitels.
3	34	96	1 1/2	4 1/4	300	30	12	12	12	12
2	33	55	2 1/2	5 1/2		16	17	15	15	
	1	24	3 1/2	3		13	12	15		
2	30	70	5 1/2	5 1/2	170	17	16	15	15	
	2	20	2 1/2	2 1/2			15	15		15
	2	7					15	15		15
	2	34	1 1/2	1 1/2	13		15	15		
	3	37	3 1/2	3 1/2	110		12	15		
	3	32	3 1/2	1 1/2			12		15	15
2	30	49	5	3 1/2	170	17	16	15	15	
	3	27	2 1/2	1 1/2		13	12	15	15	
	3	39	7 1/2	7 1/2	400	30	13	15	15	15
2	15	55	4	5	178	17	16	15	15	
	3	25	2 1/2	3 1/2			13	15	15	15
	2	30	1 1/2		120		13	15		
	3	33	2 1/2	3			12	15	15	15
	3	30	3 1/2	3 1/2		13	13	15	15	15
	6	24	3 1/2	2		13	13	15	15	15
	3	20	1 1/2		110		12	15		

Abbeelding 1: Gemeentelijk volkstellingsregister (foto: Rijksarchief in Drenthe).

